

РОЗДІЛ 6. УСНА ІСТОРІЯ У СТУДІЯХ МІЖЕТНІЧНИХ ВІДНОСИН

Вікторія Бойко
(Луцьк)

Волинська трагедія 1943 р. як об'єкт усної історії

У фільмі Анки Сасналь і Вільгельма Сасналя «Вид здалеку прекрасний» (Польща, 2011), який отримав переконливу як для малобюджетного фільму кількість нагород, дія драми відбувається у відлюдному польському селі. Сутужне життя пари протагоністів й інших мешканців проходить в атмосфері всюдисущої таємниці. Одного дня головний герой – збирач металолому (бо лише з цього і вдавалося вижити в тих теренах) – зникає, що спричиняє ряд неочікуваних подій. Спочатку потай вночі, потім відверто удень сусіди грабують головного героя, чинять наругу над його нареченою, а коли він повертається, вони, не бажаючи визнавати власні помилки, грубо змушують його покинути отчі терени. Під образом головного героя вгадується метафора Іншого, якого легше позбутися, аніж сприйняти. І хоча у фільмі безпосередній акт вбивства не має місця, втім, символічно воно відбувається – витіснення із клаустрофобічно-замкненого простору села. Формальний мінімалізм фільму підсилює ефект холодного спостереження за механізмами, якими керують малі спільноти.

Фільм Сансалів метафорично відсилає нас до подій Другої світової війни та низки насильств, які були у той період по відношенню до сусідів. Метафоричність кінематографічного образу робить взагалі можливою рефлексію щодо банальності та повсякденності зла, як частини структури людської суб'єктності [12] на кшталт трієрівського «Догвілю», де воно є потенційно можливим у кожному з нас.

За ідеєю Іммануїла Канта, радикальне зло міститься в людській природі. Поль Рікьор присвятив йому окреме есе, в якому артикулюється необхідність зла [10, 264–265]. Цей принцип сягає своїм корінням теодицеї – системи уявлень, у якій Бог не знищує світ есхатологічно, а анти-есхатологічно стверджує його. Це значною мірою перегукується із думкою Еммануеля Левінаса, у якого есенцією диспропорції між стражданнями та теодіцеєю (*від грецької θεός – бог, божество, дікη – право, справедливість*) став Аушвіц – несимволізоване, що неможливо артикулювати; беззмістовне страждання, яке не можна виправдати – радикальне зло [9, 35]. Зло, яке показує межі, на що здатна людина. Будь-який «вихід» до зла як такого можливий лише за історичної умови наявності зла радикального. Наприклад, бажаючи узаконити подію вторгнення в Єгипет у 1956 р. під час Суецької кризи, англо-

французькі сили експлуатували формулу «Насер – це Гітлер». Тобто, мало місце відсилання до концепції радикального зла, яке легітимізувало насильницьку акцію вторгнення. До цієї ж категорії радикального зла останнім часом намагаються віднести і події на Волині 1943 р.

На рівні кінематографічного образу безстороннє рефлексування з приводу таких складних і неоднозначних відтінків історії є до певної міри можливим, у той час як на рівні наукового дослідження така безстороння рефлексія є майже неможливою, адже вона повсякчас наражена на небезпеку зайняти певну ідеологічну позицію, або, як це називається в семіотичних студіях, спрямована на перетворення у міф. Сугестивна сила міфу є настільки ж великою, на скільки і небезпечною, адже саме такі ідеологічні структури, як міфи, творять колективну й індивідуальну пам'ять. Оруелівська ідея його «1984 р.» полягає в тому, що найбільш майстерно цей механізм міфу навчилися запускати тоталітарні режими, аби потім керувати необхідними спогадами, направляючи їх у потрібне русло. Чи забування одних фактів і висвітлювання інших є елементом антиісторичності? Адже завданням історика – боротьба із забуванням.

Власне, дослідження колективної пам'яті часто зводить інтереси двох полярностей. З одного боку, студії пам'яті перетворюють дослідника на стурбованого громадянина, який поділяє меморативний вантаж сучасної кризи пам'яті. У якості експертів із пам'яті можна вивчати соціальні впливи блискавичних комунікативних технологій, непевності колективної приналежності після завершення Холодної війни та викликів, що перед нами ставить процес консенсусу в питаннях щодо війни та геноциду [13; 19; 30].

З іншого боку, дослідження пам'яті є інтелектуальною вправою *par excellence*, яка дозволяє давати відповіді на велику кількість філософських апорій та оксюморонів ХХ ст. Зокрема, концепт пам'яті дозволяє продемонструвати тим із постмодерних критиків, що ще залишилися, як працює сила репрезентації [20, 127].

Водночас дослідники колективної пам'яті, образно кажучи, мають предмет для вивчення, який постійно «вислизає» із дослідницької оптики, адже колективна пам'ять – не історія, хоча часто й робиться із подібного матеріалу. Феномен колективної пам'яті може реферуватися до віддалених історичних і соціальних подій, але по суті, несе інтереси сучасності. Він є результатом свідомої маніпуляції та несвідомої абсорбції, отже за визначенням є перформативним [24].

Цей принцип детально видно у дослідженнях тематики Волинської трагедії 1943 р., в якій у залежності від топосу вченого отримуємо кардинально відмінний аналітичний результат (порівняймо, Гжегож Мотика [22] та класична опозиція Володимира В'ятровича [4]). Загалом, польська історіографія продовжує наполягати на несиметричності масштабу прояву насильства як одній із фундаментальних підвалин «геноцидної інтерпретації» волинських подій

1943 р. згідно із сеймовим законопроектом, який термін *ludobójstwo* прирівнює до геноциду. Волинська трагедія як поняття «геноцид» не витримує критики, позаяк згідно з постановою ООН щодо злочинів проти людства злочин геноциду трактується як такий, що його можуть здійснити виключно представники державної влади – монополія на застосування влади знаходиться в руках державного апарату. Українці ж в умовах німецької окупації, очевидно, що не мали своєї держави, відтак немає підстав говорити про українську монополію на застосування насильства (як це подається в польській історіографії) як головної передумови здійснення геноциду. Окрім того, польська сторона на Волині не була цілком беззахисною. Існували структури озброєного польського підпілля, а також розгалужена мережа польських сил самооборони, дозвіл на формування яких дала німецька окупаційна влада, передавши при цьому певну кількість зброї. Але йдеться не про неадекватність використання терміна «геноцид» до подій на Волині 1943 р., а про перформативність і соціальну детермінованість колективної пам'яті.

Більшість істориків, які займається колективною пам'яттю, посилаються на французького соціолога Моріса Хальбвакса як теоретика-першодослідника [11]. Вслід за М. Хальбваксом, студентом Е. Дюркгайма, вони розуміють колективну пам'ять як колективну репрезентацію минулого певної спільноти. Хальбваксівський натиск на щоденне комунікативне функціонування у процесі творення колективної пам'яті та його зацікавлення в уявному соціальному дискурсу в значній мірі резонує з останніми історіографічними розвідками, що стосуються історичної репрезентації минулого. Водночас, для багатьох істориків антиіндивідуалістичний детернізм Хальбвакса викликає ідеологічний дискомфорт. У його дослідницькому мікросвіті індивідуальна пам'ять є тотально суспільно детермінованою. Тобто, пам'ять індивіда не могла бути відмінною від тих умов та обставин, у яких опинився. Якщо людина була шуцманом у німецьких загонах або лавах УПА, відповідно, пам'ять і її самоідентифікація лишається поза увагою такої оптики, коли кілька іпостасей поєднувались в одній особі, це змушує багатьох дистанціюватися від її позиції та повернутися знову до індивіда як основного суб'єкта в історії [18, 28]. Аби вийти за межі окупованого концепту колективної пам'яті було запропоновано нові концепти її творення, на кшталт дослідження усної історії [16, 20].

Очевидно, що питання ступеня валідності усних свідчень як історичного джерела амбівалентне саме по собі. Та все ж в галузі *oral history* (усної історії) склався певний канон авторів (не лише істориків) – П'єр Нора, Моріс Хальбвакс, серед них також опинився американський філософ Річард Рорті. Рортіанські есеї проливають трохи світла на цілком непросту ситуацію зі верифікацією валідності історичних джерел і жанру усної історії. Так, в одному із своїх есеїв Р. Рорті радив не заглиблюватись у питання ступеня обґрунтованості переконання, а почати думати над тим, чи маємо ми достатньо уяви, аби запропонувати альтернативну

до панівних переконань версію розвитку подій, а також закликав до ідеологічної деколонізації гуманітарного знання [26, 34].

Цей метод, безперечно, має свій потужний емансипативний, демократизуючий стержень, адже надає голос спільноті, яку тоталітарний метанаратив позбавив його голосу. І якщо пам'ять не гарантувала істини, то щирість – неодмінно.

У цілому ж усна історія як напрям соціально-гуманітарних досліджень своїм народженням та інституційним оформленням завдячує зусиллям Алана Невінса, який ще 1948 р. створив Центр дослідження усної історії у Колумбійському університеті (Нью-Йорк) [23, 8–9].

Нині він надзвичайно динамічно розвивається і в Україні. Головний предмет дослідження – суб'єктивний досвід окремої людини. Це методика, яка передбачає залучення до аналізу нової категорії джерел (спогадів людей, груп та учасників подій минулого) поряд із писемними джерелами та матеріальними об'єктами. Сучасне розуміння усної історії охоплює як процес усної передачі та запису спогадів, так і всі різні форми новостворених історичних документів, а також подальший аналіз отриманих першоджерел. Вона має бути способом творення більш критичної та свідомої історії, яка залучає учасників подій у створення їхньої власної історії [8, 14].

У фокусі аналізу знаходиться історія повсякдення, соціальні та культурні реалії, політичні та моральні цінності крізь призму біографії особи. Оповідач постає водночас суб'єктом (наратором) та об'єктом (дійовою особою) наративу. На перший погляд, джерело може видаватися суб'єктивним, та, як слушно зауважує Даніель Берто, що «сам соціальний світ співконструюється і трансформується щохвилини діями людей, ... котрі водночас є і спостерігачами, і рушійною силою цієї реальності» [2, 18].

Варто додати позицію ще одного дослідника усної історії Дональда Рітчі, для якого «усна історія надійна чи ненадійна тією ж мірою, що й інші джерела. Жодним даним не можна довіряти повністю. Кожне джерело має бути перевіреним шляхом зіставлення його з іншим» [25, 6]. Останнім часом до українських істориків, прийшло усвідомлення, що «будь-який опис минулого є послідовною реконструкцією, а відтак жодна історія не сягає нас безпосередньо – вона завжди опосередкована постагтю історика, який фактично творить її, передаючи своє бачення подій і фактів» [21, 12]. Усна історія – ефективний метод у пострадянській історіографії, де залишилося мало довіри до письмових джерел доби соціалізму.

Чому усна історія є важливою для України? Вона містить у собі емансипативний імпульс, який частково дозволяє вивільнитися від тоталітарного неокolonіального дискурсу, який у сучасних умовах отримує новий імпульс і претензії на символічне (а за ним і матеріальне) домінування [3]. Ми почали з того, що нагадали про «перформативність» колективної пам'яті та міфу, що закладається в її основу. ХХ ст. є тереном *par excellence* існування міфів тоталітарного покroю, за якими стояли інтереси держав із імперськими

амбіціями (більшого чи меншого формату) [6, 21].

У випадку подій 1943 р. на Волині маємо класичний приклад регіональної боротьби пам'ятей як мікрорівень. Останній завжди вписаний у конкретний макрорівневий контекст. У найзагальнішому вимірі проблема виходить за межі локального вузьконаціонального простору та містить широкий спектр політики одразу кількох держав.

Отже, на початку грудня 1943 р., на Тегеранській конференції серед керівників союзних держав – СРСР, США та Великобританії – прозвучала пропозиція Франкліна Делано Рузвельта утворити після війни всесвітню організацію безпеки, яка базувалася би на принципах Об'єднаних Націй. Паралельно йшли дискусії про великий переділ територій і майбутнього кшталту Європи, зокрема й кордону між майбутньою III Річчю Посполитою та радянською Україною. Очевидно, що коли перекроювали терени східних і західних «кресів» (Холмщини, Підляшшя, Сілезії, Померанії та Пруссії) [5, 417], на шальках терезів питання гомогенності конкретного національного утворення чи національної ідентичності стало тією розмінною монетою, ціною великого міфу тоталітарного режиму, що пустив свої метастази, які до сьогодні призводять до дисфункції державності двох сусідніх країн.

Відтак, лише пам'ятаючи про мета-рівень, можна робити кроки в усній історії. Серед найсвіжіших проектів усної історії, зреалізованих упродовж 2012–2013 рр., можна назвати «Волинь 1943. Поєднання через важку пам'ять», у рамках якого відбулася низка експедицій із метою збору інформації від очевидців подій Волинської трагедії 1943 р. У цьому проекті одним зі способів історичної реконструкції відносин польського й українського населення Західної України часів конфлікту 1943 р. став показ людського виміру відносин. Відбувалися зустрічі з особами, які рятували поляків чи українців, що й сьогодні вважаються певним героїчним актом, а лише жестом звичайної допомоги іншій людині. Оповіді очевидців дають можливість нарешті побачити «життя пліч-о-пліч» поляків та українців, які пережили агресію двох тоталітарних режимів, що мали за мету натравити бездержавні на той час нації одна на іншу.

Усна історія має потенціал як до деміфологізації від тоталітарних і неокolonіальних дискурсів, так і підпадати під впливи ідеологічних конструктів (міфів), тим самим реміфологізуючи минуле [1]. По суті, усна історія має амбівалентну роль, і це вже залежить від топосу дослідника, який із потенціалів буде застосовано.

Працюючи з прикладами індивідуальної пам'яті, стає зрозуміло, що «пригадування» і «забування» є двома основними категоріями історичної свідомості. Ці дві категорії є особливо помітними в усній історії, центральним і основоположним поняттям якої є вина [9, 17]. Вибіркові механізми пригадування намагаються відсунути на дальший план травматичні переживання або ж заміщують їх позитивним спогадами. Наприклад, пасаж із одного спогаду очевидця подій на

Волині 1943 р.: «Липневого ранку 1943 р. на свято Петра і Павла йшла служба в польському костелі. Раптово почалася перестрілка. Річна дитина із польської родини залишилася сама під час перестрілки. Українець Платон Карпюк мав добре серце, любив дітей. Почувши дитячий плач, він забрав дитину та заховав у себе вдома. Через декілька днів він повіз кіньми це дитя трактором, дорогою, яка була незнана для жодної із сторін військовиків. Це була так звана дорога життя, якою рятувалися люди. У м. Володимирі-Волинському Платон Карпюк відшукав польських батьків дитини, які і забрали її. Вже за часів незалежності ці батьки кілька разів приїздили на хутір Гряди у пошуках Платона» [7].

Якщо залишатись у рамках симпліфікуючого поділу на жертв і катів, чітко простежується тенденція до мімікрії останніх під жертв. Прикладом цього може слугувати «німецька травма» ХХ ст., яка реалізує механізм вписування свого образу у колективну європейську пам'ять як жертви. Ось уже кілька останніх десятиліть німецька історіографія експлуатує образ «вигнання німців» зі східних довоєнних теренів як ефект помсти за злочини, вчинені у воєнні часи [27]. Такі захисні маневри – зворотній бік бажання ампутувати пам'ять про вчинені злочини, зокрема Голокост (радикальне зло, феномен, співвідносно з яким вдасться визначити інші прояви зла). Фактично, має місце спроба зрівняти позиції «німця» і «єврея», поставити злочини нацистського режиму по важливості після жертв сталінських репресій та примусового вигнання і переселення [17, 515].

Професор Варшавського університету Влодзімеж Бородзей в одній зі статей, присвячених антисемітизму у Польщі, підводить підсумок, що позиція «жертви» не дозволяє чи, щонайменше, ускладнює толерування поруч із собою інших «жертв», виключаючи їх із колективної пам'яті [14]. Нарцисичний тóлос жертви волинських подій 1943 р. породжує міф про однонапрямленість агресії, скерованість її виключно на Польщу. Небезпека подібного міфу полягає у його неокolonіалістичній сутності, що у віддаленій перспективі принесе більше складностей окциденталістичній Польщі, аніж дивідендів.

Від 1990-х рр. у польському публічному просторі триває дискусія стосовно польсько-єврейських, польсько-німецьких, польсько-українських відносин часів Другої світової війни. Пропагується відкритість до переосмислення та діалогу, ревізії власного образу історії. На рівні історичних розвідок це можна вдало робити, послуговуючись методологією усної історії, пам'ятаючи, що самовіктимізація та позиція жертви не вирішить питання співбуття двох сусідніх держав.

Зло було і є іманентною складовою людської сутності. Отож, найбільшим проявом *malum* або ж зла є брак внутрішньої потреби відчувати емпатію до пам'яті Іншого, до іншої пам'яті. Переосмислення подій на Волині 1943 р. – ідеальний пункт відліку, аби навчитися бачити себе в іншому та зуміти прийняти Іншого в собі.

Список використаних джерел та літератури

вступ. ст. Г. К. Косикова / Р. Барт. – [2-е изд., испр.]. – М. : Ad Marginem, 2001. – 232 с.

2. Берто Д. Полезность рассказов о жизни для реалистической и значимой социологии / Д. Берто // Биографический метод в изучении постсоциалистических обществ / под. ред. В. Воронкова, Е. Здравомысловой. – СПб., 1997. – № 5. – С. 14–23.

3. Бойко В. Ubi concordia, ibi victoria [Електронний ресурс] / В. Бойко. – режим доступу : <http://www.historians.in.ua/index.php/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/502-viktoriia-boiko-ubi-concordia-ibi-victoria>

4. В'ятрович В. М. Друга польсько-українська війна. 1942–1947 / В. В'ятрович. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – 288 с.

5. Даллас Г. Примарний мир. 1945. Незавершена війна / Г. Даллас. – К. : Темпора 2012. – 770 с.

6. Єкельчик, С. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві / С. Єкельчик. – К. : Критика, 2008. – 303 с.

7. Запис Іриною Зосимівною Бойко від Марії Андріївни Карпюк у с. Гряди Іваничівського району Волинської обл. навесні 2012 р.

8. Кісь О. Усна історія: становлення, проблематика, методологічні засади / О. Кісь // Україна модерна. – Ч. 11. – К.; Л. : Критика, 2007. – С. 7–21.

9. Левинас Э. Избранное: Тотальность и бесконечное. – СПб. : Machina, 2006. – 128 с.

10. Рикёр П. История и истина / П. Рикёр. – СПб. : Алетейя, 2002. – 395 с.

11. Хальбвакс М. Социальные рамки памяти / М. Хальбвакс / пер. с фр. и вступ. ст. С. Н. Зенкина. – М. : Новое издательство, 2007. – 348 с.

12. Arend, H. Eichmann in Jerusalem. A Report on the Banality of Evil / H. Arend. – New York : Penguin Books, 1996. – 320 p.

13. Assmann A. Erinnerungsräume: Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses/ A. Assmann. – Munich : Beck, 1999. – 420 s.

14. Borodziej, W. Im Bild vom Opfer paßt der Holocaust nicht / W. Borodziej // Frankfurter Rundschau. – 1989. – 27.11.

15. Geary P. The Historical Material of Memory / P. Geary // Art, Memory, and Family in Renaissance Florence, ed. Giovanni Ciappelli and Patricia Lee Rubin. – Cambridge, Eng. : Cambridge University Press, 2000. – P. 17–25.

16. Gillis J. Memory and Identity: The History of Relationship / J. Gillis // Commemorations: The Politics of National Identity / ed. J. Gillis. – Princeton : Princeton University Press, 1994. – P. 3–24.

17. Hahn H. H. Wokół dyskusji o wypędzeniach w Republice Federalnej Niemiec. Refleksje historyka / H. H. Hahn // Stereotypy – Tożsamość – Konteksty: studia nad polską i europejską historią / przekł. Izabela Drozdowska-Boering. – Poznań : Wyd-wo Poznańskie, 2011. – S. 505–517.

18. Hutton P. History as an Art of Memory / P. Hutton. – Hannover, N. H. : University Press of New England, 1993. – P. 73–90.

19. Huyssen A. Twilight Memories: Marking Time in a Culture of Amnesia/ A. Huyssen. – New York : Routledge, 1995. – 292 s.

20. Klein K. L. On the Emergence of Memory in Historical Discourse. / K. L. Klein // Representations 69 (Winter 2000). – Chicago : University of Chicago, 1992. – P. 122–129.

21. Leydensdorff S. Passerini L., Thompson P. Introduction / S. Leydensdorff, L. Passerini P. Thompson // Gender and Memory. International Yearbook of Oral History and Life Stories. – Vol. 4. – Oxford : Oxford University Press, 1996. – P. 12.

22. Motyka, G. Od rzezi wołyńskiej do akcji Wisła. Konflikt polsko-ukraiński 1943–1947 / G. Motyka. – Kraków. : Wydawnictwo Literackie, 2011. – 524 s.

23. Nevins A. Oral History: How and Why It Was Born // Oral History: An Interdisciplinary Anthology, Dunaway, David K. and Willa K. Braun (eds.). – 2nd ed. – California: Alta Mira Press, 1996. – P. 3–12.

24. Randtone S. Working with Memory: An Introduction / S. Randtone // Memory and Methodology, ed. Radstone. – Oxford : Berg, 2000. – P. 1–22.

25. Ritchie D. A. Doing Oral History/ D. A. Ritchie. – New York : Twayne Publishers, 1995. – 56 p.

26. Rorty R. Truth without Correspondence to Reality / R. Rorty // Philosophy and Social Hope. – London : Penguin Books, 1999. – P. 27–36.

27. Wetzel F. Missverständnisse von klein auf? Die Vertreibung der Deutschen in tschechischen und deutschen Schulbüchern / F. Wetzel // Zeitschrift für Geschichtswissenschaft. – 2005. – Nr 53 (10). – S. 55–968.

28. Winter J. and Sivan E. Setting the Framework / J. Winter and E. Sivan // War and Remembrance in the Twentieth Century / ed. J. Winter and E. Sivan. – Cambridge : Cambridge University Press, 1999. – P. 17–28.

29. Wittram R. Das Interesse an der Geschichte. Zwölf Vorlesungen über Fragen des Zeitgenössischen Geschichtsverständnisses / R. Wittram. – Ausgabe 2, Göttingen, 1963. – 176 s.

30. Young J. At Memory Edge: After-Images of the Holocaust in Contemporary Art and Architecture / J. Young. – New Haven : Yale University Press, 2000. – 248 p.

Микола Кучерена
(Луцьк)

Українсько-польський конфлікт: Волинь, 1943 рік

Багатовікова історія українсько-польського сусідства багата на приклади щирої дружби, взаємодопомоги, співпраці між обома народами. На сучасному етапі між Україною і Республікою Польща, які заявили про своє стратегічне партнерство, установлено дружні зв'язки в політичній, економічній, науковій, культурно-освітній та інших сферах.

Розширенню та поглибленню добросусідських відносин між обома державами й народами заважають недостатньо досліджені сторінки спільної історії. Особливо це стосується українсько-польського протистояння у 20–40-х рр. ХХ століття, яке залишило в пам'яті обох народів глибокий слід.

Українсько-польські відносини в роки Другої світової війни стали кульмінаційною подією українсько-польських конфліктів у ХХ столітті, зокрема в 1943–1944 рр. на Волині. Вони викликали і сьогодні викликають значний суспільний резонанс, контрверсійні оцінки й тлумачення у вітчизняній, польській історіографії, громадсько-політичному житті обох держав та народів, заважаючи гармонійному розвитку добросусідських відносин між ними. Деякі сили і в Польщі, і в Україні, намагаючися здобути сумнівні політичні дивіденди, вдаються до різних спекуляцій, перекручень, фальсифікації подій і фактів, маніпулюють історичною пам'яттю заради короткотривалих політичних вигод. Особливо яскраво подібні тенденції проявляються під час підготовки відзначення 70-х роковин т. зв. «волинської трагедії».

У зв'язку із цим проблема українсько-польського конфлікту набула статусу сучасних викликів, які потребують продуманих, зважених, аргументованих, адекватних за форматом і змістом відповідей. Більше того, окремі з них варто оцінювати як загрози національній безпеці держави. Водночас потрібно враховувати чинники, що негативно впливають на відтворення й виважену